

PAINOVAPAAUS JA PILKKAKUVASTO

SARI KIVISTÖ JA PÄIVI MEHTONEN

Suomalaisen polemiikin tärkeä kehityskaari ulottuu 1700-luvun hengellisistä reformiliikkeistä 1800-luvun nousevaan poliittiseen (työväen)lehdistöön. Hankkeemme ”Painovapaus ja pilkkakuvasto” (2016–17) osoittaa, että varhaisen suomalaisen sanomalehdistön politisoituva iva kirkon toimia ja herätysliikkeitä kohtaan perustui vanhaan polemiikkiin kirkkoluterilaisuuden ja sen reformoijien välillä. Hanke laajentaa painettuun sanaan keskittyvän lehdistö- ja kirjallisuushistorian kuvaa kansallisesti ja kansainvälisesti tärkeästä jaksosta noin vuosina 1770–1910.

Jos Betlehem olisi ollut Suomessa,



Kurikka 15/1908

olisivat alttaritaulut kirkoissamme tällaisia.

Tunteita kiihdyttävää sanasotaa tai tähtäystä arkaan paikkaan ei pidetä jaloina yksilön kansalaistaitoina. Tyyllilajeina polemiikki (*polemos, polemikos* = ”sota, sotaista”) ja kärkevyys aiheuttavat paheksuntaa hillittyyn pyrkivässä neuvottelukulttuurissa, akateemisessa argumentaatioissa tai hyvässä journalistisessa tyyliässä (esim. Crewe 2004). Samalla polemiikki on ollut lähilajiensa satiirin ja parodian kanssa arvostettu osa eurooppalaista mielipidevaikuttamista ja tiedonvälitystä. Ovathan lukuisat aatteelliset ja henkiset liikkeet alkaneet protestiliikkeinä kiistakirjoituksineen. Tässä perinteessä uskonnollis-poliittisilla aiheilla on tärkeä sija. Polemiikki ja ireniikka¹ vaikuttamisen ja retoriikan taktiikoina ovat jakaneet ja yhdistäneet leirejä niin valtiollis-kirkollisissa reformeissa kuin mieli- ja kielikuvaston muovaajina.

Hankkeessa ”Painovapaus ja pilkkakuvasto” (2016–17) olemme selvittäneet vertailevan tekstintutkimuksen keinoin uskontoon liittyvän polemiikin ja pilkkakuvaston kehitystä Suomessa, osana eurooppalaisia virtauksia. Painetut ja painamattomat aineistomme noin vuosina 1770–1910 koostuvat käsikirjoitusjulkaisuina (sensuurisyytistä) levinneestä tosinajattelusta, kirkkokriittisten reformiliikkeiden kirjallisuudesta sekä varhaisimmasta painetusta poliittis-viihteellisestä pilalehdistöstä 1800-luvulta alkaen.² Julkinen kielenkäyttö ja pilkkakuvasto ovat erottamaton osa suuria yhteiskunnallisia muutoksia. Luterilaisen kulttuurin maallistuminen 1700-luvun jälkipuolelta lähtien toi julkisen sfääriin aivan uudenlaisia lukija- ja kirjoittajakuntia, myös laajenevan populaarin kentän. Uudet yleisöt olivat samoista asioista kiinnostuneiden ryhmittymiä pikemmin kuin perinteisiä perhe-, sääty- tai ammattipiirejä.

Kartoittaessaan uskonnollisen polemiikin kirjoittamatonta historiaa Suomessa hankkeemme kytkeytyy painovapausasetuksen 250-vuotistapaaleeseen (1766–2016) ja reformaation merkkivuoteen.³ Painovapauden merkeissä järjestimme tammikuussa 2017 Tampereen yliopistossa symposiumin, jossa keskusteltiin muun muassa Ruotsin ja Suomen varhaisesta lehdistöstä, varhaisista käsityöläisistä erityisenä tosinajattelun äänitorvena, poliittisen korrektiuden käsitteistä ja neomodernista TV-satiirista.⁴ Olemme samalla pyrkineet

avaamaan monitieteistä keskustelua siitä, millainen merkitys polemiikilla on ollut kansallisessa kehityksessä osana kansainvälisiä vaikutteita, miten se on muovannut kansankielistä (vernakulaaria) uskonnollis-poliittista retoriikkaa ja yhteiskunnallista rakennustyötä sekä millaisia tutkimattomia aineistoja sensuurin myötä on painunut unohduksiin.

Suomessa luterilainen lainsäädäntö merkitsi pitkään, aina 1900-luvun alkuun jatkunutta painetun sanan ennakkosensuuria. Lain kirjaimen määrittämää aluetta on kohtalaisen helppo lähestyä. Vaikeampi tutkimuskohde niin historiallisissa aineistoissa kuin nykyretoriikassa on ilmaisukeinon epäsuora sääntely ja (kulttuurinen) itsensensuuri. Ne ovat muuntuvia ja nopeita tapahtumia tai reaktioita, joiden perustelut jäävät usein lausumatta. Esimerkiksi lähestyykö kuvankielto mediatekona moraalista ohjausta, joka on perinteisesti kuulunut etenkin uskonnollisille yhteisöille ja poliittisen sensuurin alaiselle tiedonvälitykselle? Miten sekulaarina itseään pitävä nykykulttuuri kohtaa myös omien arvotustensa uskonnollisen rakenteen? Media ja kirjallisuus eivät vain ”kuvaa” ja uutisoi uskontoa, vaan myös tuottavat sille sisältöä muokatessaan uskonnollisia symboleja ja uskomuksia omien tarpeidensa mukaisesti (Niemeä 2013, 56).

Historiallisten aineistojen kohdalla arvojen ja käsitysten tutkimus edellyttää laajapohjaista vertailua. Millaisina kirkon, kansan ja oppineiston puhevälit ilmenevät aikanaan kielletyissä käsikirjoituksissa ja kansankirjallisuuden eri lajeissa? Varhaista poliittisena pidettyä pilalehdistöä voisi tapauskohtaisesti kutsua myös uskonnolliseksi, tai uskonnonvastaiseksi. Millainen toiminta tai kielenkäyttö ylipäätään tunnistetaan ja hyväksytään nykytutkimuksessa poliittiseksi – tai sitten suljetaan epäpoliittisen piiriin juuri ”uskonnollisuutensa” vuoksi? Tutkimallamme kaudella, jolloin sensuuritoimet tukahduttivat painetusta sanasta suoraa valtiota ja luterilaista oppia arvostelemaa ainesta, kukoistivat ovelat epäsuoran polemiikin keinot. Näitä olivat (sensoria) harhaanjohtavat otsikot tai julkaitavaksi halutun asian näennäinen tuomitseminen. Samoin kuin luterilaisessa Saksassa, myös Ruotsissa kirjallisuuslehdet sekä uskonnollisten reformiliikkeiden lehdet kehittyivät kannanoton kanavik-

si. Raja poliittisen, kaunokirjallisen ja uskonnollisen välillä oli kaikkea muuta kuin selvä (mm. Vegesack 1995, 197–198; Öhrberg 2011). Painettujen julkaisujen rinnalla vaikutti myös luterilainen vaihtoehtokulttuuri: vain käsikirjoituksina ”julkaistu” uskonnollisten reformiliikkeiden aatekirjallisuus ja kertomusperinne, pääasiassa käännöksinä eurooppalaisista virtauksista.

Hankkeessa tarkastellaan myös uskonnon ja viihteen suhteita. Uskonnollis-poliittisen polemiikin viihdearvo on niukalti tutkittu ilmiö. Jo varhaisimmassa protestanttista uskontoa koskevassa kirjoittelussa kova polemiikki ja ”komediallinen väkivalta” saatettiin pyrkiä hyväksyttämään naurun ja pantagruelisen liioittelun kautta (Crewe 2004, 141; Kirby 2010). On laajemminkin tärkeä kysymys, miten ja milloin polemiikki ja pila voivat palvella yhteisöön osallistavia päämääriä, milloin taas kyse on erottelevasta vallankäytöstä ja naurunalaistamisesta. Nostamme seuraavassa esiin joitakin yleisiä lähtökohtia ja esimerkkejä aineistojemme sisältämästä uskontopolemiikista, pilasta ja pilkasta mielipidevaikuttamisen keinoina.

Polemiikki, poliittinen ja uskonnollinen

Suomalaisen polemiikin tärkeä historiallinen kaari ulottuu 1700-luvun hengellisistä reformiliikkeistä 1800-luvun nousevaan poliittiseen (työväen) lehdistöön. Uskonto ja politiikka käyttivät jo vanhastaan samanlaisia muutosretoriikan käsitteitä rappiosta vallankumoukseen, turmeluksesta apokalyptiseen lopunajan julistukseen ja uuden ajan koittoon. Kuten muualla Euroopassa, myös Ruotsissa ja Suomessa 1700-luvun viimeiset vuosikymmenet olivat alempien yhteiskuntaryhmien liikehännän aikaa. Poliittis-uskonnollisesti aktiivisia olivat etenkin luku- ja kirjoitustaitoiset käsityöläiset ja työväestö. Luterilainen Suomi alkoi maallistua varsin myöhään. Varhainen kirkkokriittinen polemiikki ei kohdistunut uskontoon sinänsä, vaan (vanhoilliseen) kirkkoteologiaan ja sen viralliseen maanpäälliseen edustajistoon.

Varhaisia käsikirjoitusjulkaisuja – aatteellisia traktaatteja, lähetyskirjeitä eli aikansa aviiseja – on säilynyt laajoina kokoelmina.⁵ Ne ovat rikas aineisto ilmaisun repertuaariin, jota on tutkimuksessa kutsuttu ”salaisiksi transkripteiksi”. Painetun sanan ja virallisen julkisuuden rinnalla toteutuu

aina myös vallattomien yhteiskuntaryhmien kannanilmaus. Länsimaissa varhaisin kansankielinen poliittisuus (valtarakenteiden arvostelu, perusoikeuksien vaatiminen ym.) omaksui tyypillisesti uskonnollisia muotoja ja kielikuvastoja. Olihan voimallinen saarna ja kirkon käyttökirjallisuus lähes ainoa kielellinen malli, jota oli alempien yhteiskuntaryhmien ulottuvilla (Scott 1990). Laajenevat kirjoittajakunnat Suomessakin ilmensivät roolinvaihtoa, jossa raamatullista kuvastoa ei käytetty vain ylhäältä päin rahvaan ojennukseksi. Sama arsenaali soveltuvi alempien yhteiskuntaryhmien käyttöön näiden vaatiessa omantunnon- ja kansalaisoikeuksia. Sensuuri sai edustaa pimeyden voimia, konservatiivinen virkapapisto Saatanan apujoukkoja. Polemiikki ei ollut itseisarvo, vaan reformiliikkeet edistivät sielunhoidon ohella asioita, jotka eivät ensisijaisesti olleet luterilaisen valtiokirkon vanhoillisten siipien intresseissä: mm. kansalaisoikeuksien laajentaminen, sensuurin kritiikki ja naisen asema.

Muutosretoriikan lisäksi uskonnollinen polemiikki valjastettiin jo varhain myös viihteen, leikin ja kaupallisuuden kuosiin. Uskonto oli naurunkin aihe. Laajenevassa lehdistössä niin kirkkopapisto kuin hengelliset reformiliikkeet olivat satiirin ja parodian lähde tai sen kohde. 1800-luvun lopulta lähtien alkoi ilmestyä päivälehtien yhteydessä tai itsenäisinä julkaisuina viihteellis-poliittisia pilalehtiä, jotka olivat suomalaisen satiirin ja lehtipolemiikin historiassa tienraivaajia. Osa niistä levisi käsinkirjoitettuna vihkosina. Uudet pilalehdet, joiden perustamisesta uutisoitiin ahkerasti, olivat poliittisen keskustelun välineitä ja nousevien kansanliikkeiden toimintamuotoja. Valtiolliset päivälehdet huomasivat pienten pilalehtien kustantamisen ja ”irvistelijöiden elättämisen” taloudellisesti hyödylliseksi. Sunnuntaiset irtonumeromyyynnit kaksinkertaistuivat pilalehtien myötä. Pila- ja pilkakuvaston levitys oli ja on myös kaupallista toimintaa, keino herättää yleisön huomiota ja ylittää uutiskynnyksiä.⁶

Vanhojen pilalehtien poliittinen ja ideologinen kenttä oli huomattavan kirjava vasemmalta oikealle ja aina antidemokraattisiin tai antisemitistisiin sisältöihin. Tämä havainto satiirin ja parodian konservatiivisuudesta tuo lehdistön historian tutkimukseen uuden näkökulman. Melko konser-

vatiivisena keinovalikoimaltaan on säilynyt myös satiirin ja parodian suosittu viihdekäyttö, tämän päivän lehtikuvista *stand upiin*.

Lehdistön alku

Pelkästään painettuun sanaan keskittyvän lehdistö- ja kirjallisuushistorian kuva ”yleisöstä” on suppea. Tutkimuksessa on korostettu tarvetta nähdä yleisöt moninaisena joukkona (*a congeries of publics*; Wilson ja Yachnin 2010), mikä voi nostaa aiemmin vähän tutkittuja toimijuuksia julkisuuden, mielipidevaikuttamisen tai luku- ja kirjoitustaidon yhteiskunnallisen käytön piiriin.

Polemiikin sekä pila- ja pilkkakuvaston osalta on kysyttävä, mitä suomeksi ja ruotsiksi jo 1700-luvulla *luettiin* (myös painamattomina käsi-kirjoituksina) sen lisäksi, mitä täällä *painettiin* ja mitä kirjoja omistettiin. Joukot eivät ole identtiset, vaan toisistaan myös eroavia mielipidevaikuttamisen verkostoja. Salainen transkripti käsitti eurooppalaista kirjallisuutta, jonka ruotsinnoksia ja suomennoksia ei ollut mahdollista täällä painaa. Esimerkiksi Saksasta levinneen radikaalipietismin ja maallikkomystiikan (Jakob Böhme) kirjallisuudelle oli jo 1700-luvulla tehokkaat levitysverkostot. Tähän ajankohtaan sijoittuu myös varhaisen lehdistön nousu, jota on perinteisesti kuvattu valistus- ja maallistumiskertomuksena. Esimerkiksi syynä siihen, että ensimmäinen suomenkielinen sanomalehti *Suomenkieliset Tieto-Sanommat* (1775–76) jäi lyhytikäiseksi, on esitetty, että toimittaja kirkkoherra Antti (Anders) Lizelius (1708–95) oli edellä aikaansa. Kansanomaiselle julkaisulle ei riittänyt lukutaitoista yleisöä: ”[m]aallisen tekstin lukemiseen ei ollut valmiutta” ja lehti oli siinä suhteessa ”hyödyn ja valistuksen ajan puhdasverinen edustaja, että siinä ei ollut uskonnollista tekstiä – vaikka Lizelius pappi olikin”.⁷ Painettua sanaa laajempi tekstihistoriallinen konteksti voi avata muita mahdollisia näkökulmia. Jospa alempien yhteiskuntaryhmien luku- ja kirjoitustaitoisiin yleisöihin vetosivat enemmän ajan kanta-aottavat kirjoitukset kuin Lizeliuksen sinänsä pätevä painettu sana palsternakan ja muiden ”juuriskoiden” kasvattamisesta? Lehden sisällön painotus maatalousoppiin ja yleissivistykseen oli sensuurin kannalta riskitön vaihtoehto, joka samalla vahvisti perinteistä kuvaa talonpojan tai käsityöläisen asemasta

ja velvoitteista. Myös toisenlaisia sisältöjä oli tarjolla.⁸ Sensuurin aikakaudella jäi paljon painetun sanan rivien väliin.

1800-luvulla laajentuva suomenkielinen lehdistö omaksui osin samoja tehtäviä kuin aiemmin valtakunnansensori. Kun esimerkiksi suomalaiskansallisen aatteen tieksi oli valittu tieteellinen ja materiaallinen edistys, tavallinen ”kansan” pääsi ääneen niiltä osin kuin se pönkitti tätä kuvaa. Suuri osa rahvaalle suunnatusta lehdistöstä karsi kanta-aottavista lukijakirjeistä pois kristilliset aiheet, *Kansan lehteä* lukuun ottamatta (mm. Stark 2014).

Nouseva poliittinen lehdistö ja pilalehdet tarjosivat jo painetussakin sanassa yleisöön uppoavaa kirkkokriittistä ja puoluepoliittista sanomaa ja polemiikkia. Tyyllilajeina kukoistivat sekä vakava että koominen, joille oli kehittynyt yleisöt jo 1700-luvun uskonnollisessa reformiretoriikassa ja kaskuissa. Nyt painetussa lehdistössä tapaa samoja sankareita kuin aiemmissa kielletyissä käsi-kirjoitusjulkaisuissa. Näihin lukeutui yksi luterilaisen vaihtoehtokulttuurin suosituimpia ja Suomeksi käännetyimpiä kirjoittajia: saksalainen suutari, luonnonfilosofi ja mystikko Jakob Böhme (n. 1575–1624). Aikanaan, noin vuosina 1780–1820 Pohjanmaalla tuotettuja ja levinneitä suomennoksia Böhmen ja hänen kannattajiensa mittavasta tuotannosta ei ole edelleenkaan julkaistu. Suomenkieliseen työväenlehdistöön kirkkokriittinen suutarimystikko Böhme päätyi esikuvana ”innokkaasta kansanpuhujasta” ja merkittävästä ”suutari-filosofista”. Tamperelaislehti *Väinämöisessä* painetussa jutussa Böhme – jouduttuaan kaupungin pastorin kuultavaksi ”sieluja murhaavien harhaoppiensa” tähden – vetää pastoria pidemmän korren vuorisaaunan tulkinnassa (9.4.1898).⁹ Olivathan suutarit yleisemminkin kuuluisia ”älykkäisyydestä ja nopeatuumaisuudesta”, myös paholaista puijattaessa (*Turun Lehti*, liite *Suomi: Kuwalehti kansalle* 30.4.1902). Pilalehdissä yksi tiuhaan esiintynyt kotoperäinen suutari oli sosiaalidemokraattista liikettä 1900-luvun alussa edistänyt Yrjö Mäkelin, joka oli suutarin poika ja itsekin työhön harjaantunut ennen poliittista uraansa.

Työväen ja pilalehtien kritiikissä kohteena oli tavallisimmin papiston asema kansan valistajana, poliittisena porvaristona tai kristillissiveellisen maailmankatsomuksen edustajana. Aineistomme

valottavat siten myös virallisen kirkkouskonnon ja kansan hengellisen eetoksen suhdetta. Nykytutkimuksen kuva uskonnon ja poliittisten rintamalinjojen suhteesta on usein liian yhtenäinen. Esimerkiksi herätysliikkeiden saarnamiesten ympärillä käytyä polemiikkaa ei ole aiemmin arvioitu lehdistön historiaa kartoitettaessa. Pilalehtien kaskut täydentävät osaltaan kuvaa muuttuvan uskonnon merkityksestä eri yhteiskuntaryhmien arjessa, kirkon virallisten oppien vastaanotosta ja niiden tiimoilta virinneistä ristiriidoista kansankulttuurissa.

Uskontosensuuri: papisto polemiikin kohteena

Kultakaudellaan 1890–1920-luvuilla pilalehdet ottivat kantaa päivänpolttaviin tapahtumiin ja tunnustivat poliittista väriä. Uskonnollisten kysymysten poliittisuus ja arkaluontoisuus – se että uskonto on politiikkaa – näkyi 1900-luvun taitteessa ennakkosensuurin Jumalan pilkkaa koskevissa kielloissa ja pilapiirtäjien saamista rangaistuksissa. Epäsuoremmiin sensuurin toimet näkyivät lehdistä poistettuina juttuina, lehtien myöhästymisinä tai takavarikoituina numeroina. Ennakkosensuuri oli voimassa vuoden 1905 yleislakkoon asti ja vahvimillaan sortovuosina. Suurlakon jälkeen painoasetusten vastaista materiaalia olivat edelleen kevytmielinen Jumalan sanan pilkka ja tsaarinhuoneen tai senaatin parjaaminen.¹⁰

Kotimaisissa päivälehdissä uutisoitiin ulkomaisten pilajulkaisujen osallisuudesta puoluekiihotuksessa sekä uskonnollisen pilkan tuottamista rangaistuksista litografeille ja päätoimittajille, joskus jopa painokoneiden käyttäjille. Kenraalikuvernöörin vuoden 1906 ehdotus painonvapauslaiksi määräsi, että Suomeen tuotavat pilalehdet piti ennakolta tarkastuttaa paikkakunnan yleisellä syytäjällä. Loukkaavien tekstien tai kuvien levitys saatettiin kieltää, joten pilalehdet jatkoivat laittomien käsikirjoitusten ja painatteiden traditiota erityyppisessä poliittisessa yhteydessä.

Kotimaisten pilalehtien toimittajia rangastettiin, mikäli he Venäjän vallan aikana erehtyivät ivaamaan kreikkalais-katolista papistoa tai halventamaan uskonnollisia tunteita. Jumalan pilkka ja ortodoksipapiston ivaaminen olivat kokonaan kiellettyjä aiheita. Ortodoksipapit edustivat pila-

lehtien kohteena yleensä venäläistä nationalismia ja poliittisia figuureja. Kyyrölän kansakoululla solmuruoskia heiluttelevia ortodoksipappeja kuvaava piirros herätti kohua, koska sen julkaisemisen jälkeen Bobrikovin sensuuri lakkautti *Matti Meikäläisen* vuonna 1899 (ks. Kivistö 2012, 195).

Lehtien poliittinen tausta ohjasi suhtautumista uskontoon ja pappiskritiikin painotuksia. Konservatiivista säätypapistoa poliittisena ryhmänä arvosteli nuorsuomalainen *Velikulta* 1800-luvun lopussa. Valtiopäiväpapiston muutosvastaisuus ja myöntyväisyyspolitiikka Venäjän suuntaan oli myös nuorsuomalaisia lähellä olleen *Matti Meikäläisen* keskeisiä kritiikin kohteita (ks. Kivistö 2015; Torniainen 1997). Lehteä toimittanut Aukusti Juhani Mela oli luonnontieteen opettaja ja darwinisti, jonka papiston pilkka kumpusi osin tästä taustasta. Ivaat saivat ”tarpeettomina” osakseen esimerkiksi uudet kirkkorakennusprojektit, koska kansa viihtyi aivan muissa ympyröissä. Jos pastorit mielivät houkutellessa väkeä jumalanpalvelukseen, kannattaisi mieluummin esiintyä kertaalleen ”Soosihuoneella” (viitanee hotelli Seurahuoneeseen Helsingissä), jossa kaikki herrat kävivät. Sanakimmat kansanjoukot kokoontuivat kirkonmäelle kirkon palaessa.

Pilalehdissä kansakin pääsi sepittämillään uskontoa koskevilla pikkujutuilla, kaskuilla ja yleisökirjoituksilla julkaisukynnyksen yli. Koko kansan huvitusta olivat pilalehtien sivuja täyttäneet lue-mattomat pappiskaskut (kaskuista, ks. Knuuttila 1992). Uskonnollista aatetta niissä ei suoraan propagoitu, vaan aiheet keskittyivät hyväntahtoiseen papiston pilkkaan, jossa papit joutuivat todellisuudesta poiketen alakynteen kaitsettaviensa suhteen. Viihteeksi puettut pappis- ja kirkonvastaiset asetelmät tarjosivat kuitenkin myös väylän poliittisesti luettavalle kritiikille, kun kasku julkaistiin poliittista linjaa edustavassa pilalehdessä.

On huomiota herättävää, miten merkittävän osan papistoa koskevat kaskut kattavat poliittisten pilalehtien materiaalista. Laajenevat lukijakunnat saattoivat samastua kritiikkiin oman elämämpiirinsä kokemuksista käsin. Luku- ja kirjoitustaito oli avain yleisöjen sosiaalisen pohjan laajentumiseen. Pilalehtien merkitys sanomakirjallisuudessa ja kansan lukutaidon kehittämisessä todettiin eri puolilla suureksi. Irtonumeroita myytiinkin va-

paa-ajan juhlissa, arpajaisissa, naamiaisissa ja uuden vuoden pukki-iltamien yhteydessä. Sortavalan suomalaisen seuran kokouksessa vuonna 1883 esiteltiin hienoa ivaa lupailut *Wekkuli*, kirjanpainajain kansanjuhlassa vuonna 1895 kaupiteltiin *Hölmöläisten sotahuutoa* ja Uudenkaupungin markkinoita varten valmisteltiin vuonna 1902 *Markkina-Paarmaa*. Nuoriseurojen juhlissa lehtiä oli tarjolla niiden kyseenalaisesta nuorisokasvatuksesta huolimatta (tai siksi). Kuukausikokouksessaan helmikuussa 1905 Kiskon nuorisoseura totesi yksituumaisesti, että räikeästi kuvitetut pilalehdet höllentävät nuorison siveellisyyskäsitystä. Alavuden seura lausui kannattavansa lehtien olemassaoloa, jos niiden tehtävänä oli ruoskia epäkohtia, mutta suoranaiseen pilkkaan ja uskaliaaseen kuvituksen suhtauduttiin varautuneemmin. Työväen pilalehti *Kurikan* ensimmäinen numero vuonna 1905 kuulutti, että jopa vanhain piikain klubissa oli keskusteltu innolla uudesta julkaisusta. *Tuulispää* ja *Velikulta* kuuluivat Tampereen poliisivoimien lukemistoon muutaman keskeisen päivälehdien ohella. Lukijakunta laajeni Suomen rajojen ulkopuolelle, sillä amerikansuomalaisilla oli omat pilajulkaisunsa. West Gardenissa Massachusettissa alkoi vuonna 1892 ilmestyä *Heikki Hölmöläinen*, ja tällaisia julkaisuja oli meren takana muitakin. Pilalehtien lukijakunta oli siis heterogeenista, käyttök kontekstit moninaisia ja funktiot ulottuivat viihteestä polemiikkiin. Samalla lehdet kanavoivat kansan huumoria poliittisiin uomiin.

Uskontoa koskettelevien teemojen kirjo pilalehdissä oli laaja. Perinteisissä pappiskaskuissa suosituimpia aiheita olivat kuvaukset kuulustelu- ja nuhtelumenetelmällä vedetyistä lukukinkeistä. Papin ankaruus ja kurinpitovalta – olihan papin aiempina vuosisatoina ilmiannettava pois-saolijat käräjille (esim. Värynen 1995, 18, koskien 1680-luvun tilannetta) – sekä oppilaiden kovapäisyys olivat tavanomaisia teemoja. Katekismusta tavattaessa ei opeteltu vain lukutaitoa tai ulkoa muistamista, vaan myös luterilaista oppia. Konservatiivista säätypapistoa kuvattiin poliittisissa pilalehdissä edistyksen jarruina, mikäli he vastustivat kansakoulujen määrän kartuttamista tai kansan koulutusmahdollisuuksien lisäämistä kirkon kontrollin ulkopuolella (Torniainen 1997, 43). Esimerkiksi *Matti Meikäläisessä* (6.9.1884) vanha-

kantainen koulupappi Äkätius antaa oppilailleen havainto-opetusta kahdessa muodossa: *plaga* eli lyönti ja *vellicatio* eli tukistaminen. Äkätiuksen perinteiset metodit saavat piispan rengit kääntymään lahkolaisiksi eli ”hihhuleiksi”. Stereotyyppiset lukukinkerikaskut heijastivat ja tuottivat potentiaalia monenlaiseen myötä- ja vasta-ajatteluun niin uskonnollisten yhteisöjen sisä- kuin ulkopuolella.

Nousevat kansanliikkeet: kansanomainen uskonnollisuus polemiikin kohteena

Kirkkopapiston ohella myös 1800-luvun jälkipuolen herätysliikkeet olivat puoluepoliittisten pilalehtien arvostelun kohteena riippumatta lehdien puoluetäustasta. Pilikka voitiin henkilöidä tunnettuihin saarnamiehiin. *Matti Meikäläisessä* raportoitiin 30.10.1886, että Porvoon tuomiokapituli oli lähettänyt lestadiolaisen Arthur Leopold Heidemanin kääntämään syntiset vangit luterilaisuudesta ”hihhulikirkon helmaan”. Heideman oli oululaisen värjärimestarin poika, joka lestadiolaisen herätyksen saatuaan luki papiksi ja kierteli monissa seurakunnissa aiheuttaen tuntoihin käyneillä väkeville saarnoillaan ”häiriöitä” ja ansaiten nimityksen ”villipappi” (Saarnivaara 1947, 78). Tämän vuoksi hänet lähetettiin vuonna 1886 hetkeksi Sörnäisten vankilan pastoriksi rauhoittumaan ja tuomiokapitulin tarkempaan valvontaan. Saman vuoden keväällä 15.5.1886 *Matti Meikäläinen* julkaisi pienen lukijakirjeen Lappeenrannasta, jossa Heideman oli käynyt saarnaamassa ja nähnyt kirkossa Antikristuksen, vaikka kukaan muu paikallaolija ei ollut nähnyt mitään. Menestyksellistä herätystoimintaa seurasi syytteitä väärästä opista ja häiriöiden aiheuttamisesta, minkä johdosta Heideman siirtyi lopulta Yhdysvaltoihin (Saarnivaara 1947, 78). Heideman oli 1800-luvun työväentaustaisista saarnamiehistä kuuluisimpia ja joutui tässä roolissaan kurittomina pidettyjen mutta käytännössä usein luterilaisuutta kannattaneiden pilalehtien hampaisiin.

Kansanomaiseen uskonnollisuuteen viitattiin halveksivasti muissakin yhteyksissä. Käsitöyläisten aktiivisuus henkisissä asioissa pantiin merkille esimerkiksi *Velikullassa*, joka totesi vuonna 1898 räättäläen alkaneen parsia uskontoa uusiksi. *Tuulispää* varoitti vuonna 1903 uusista uskonnoista, joissa ihmiset uittivat toisiaan järvessä kuin hevosia ja

suutarikin saattoi päästä papiksi. Teema oli vanha *topos*: käsityöläiset olivat olleet yhteisissä asioissa aktiivinen väestönosa jo 1600-luvulta.¹¹ Käsikirjoituksina levinneen kirjallisuuden tuottajina ja maallikkomystikkoina he jatkoivat Suomessakin suutari Jakob Böhmen viitoittamalla tiellä.

Samoin kuin *Matti Meikäläisen*, myös *Tuulispää*-lehden sivuilla termi ”hihhulit” esiintyi lestadio-laisten pilkkanimenä. Pilapiirroksissa etenkin naiset ja käsityöläiset saivat esiintyä lahkolaisuuden edustajina. *Tuulispään* kansipiirroksessa ”Tuli uskon puute” (24.6.1904) mustiin pukeutuneet Kivijärven kylän naiset koettavat kääntää mylläriä ”hihhulien uskoon” mutta saavat kääntymään vain ylähuulen. Pilkka kohdistuu rumina esitettyihin kylän akkoihin, jotka ovat luopuneet kaikista naisellisista tunnuksistaan omaksuessaan herätysliikkeen sanoman ja levittäessään sitä miesten pariin. Toisessa numerossa (*Tuulispää* 1.5.1903) Pipliaa lukevat uurteiset muorit pitävät kokousta Sillanpään pimeässä torpassa ja Raamatun opettava kuvasto Jumalan karjasta toimii vertauksena, kun korostetun seinästä reväistyn näköiset, mustiin vaatteisiin tiukasti vyötetyt akat samastetaan lampaisiin. Pirttiin astuva pitäjän tunnettu koiranleuka puhkeaa puhumaan pässistä pilkaten pirtin seurakuntaa. Hihhuli-termiä käytettiin kielipolitiikkaa harjoittaneen *Matti Meikäläisen* sivuilla (10.1.1891) myös suomenmielisistä, jotka tahtoivat säilyttää suomen kielen kansakouluissa ruotsin ja venäjän sijasta. Kielikysymys oli pilalehdissä ehkä uskontopoliitiikkaa perustavampi arvo, joten herätysliikkeiden kielipoliittinen juonne kävi kriittistä myös ilmi.

Herätysliikkeiden arvostelu liitettiin myös sosiaalisiin eturistiriitoihin. Työväenlehti *Kurikan* vakiopakinoitsija Kaapro Jääskeläinen kirjoitti ironisesti apulaispappien tiukasta toimeentulosta: virkojen vähäisyyden lisäksi kiusana olivat suosittu herätysliikkeet, sillä ”missä ei täydellinen epäusko ja kylmäkiskoinen paatumus ole vallalla, siellä hallitsee lahkolaisuus. Vapaakirkkolisille, hihhuleille tai muille lahkolaissaarnaajille kannetaan ne lampaankäpälät ja voikilot, joiden oikeastaan pitäisi tulla valtiokirkon voitelemille nuorille työmiehille Herran viinamäessä” (1.12.1908). Kirkkoluterilaisuus sai painetuissa sanassa usein suurempaa ymmärrystä kuin kansanomaisen uskonnollisuus. Jääskeläisen *Kurikassa* (1909) ilmestyneessä pakinassa pilkattiin

Amerikkaan lähteneitä suomalaisia ”jätkäpappeja”, jotka olivat taustoiltaan käsityöläisiä ja useimmiten suutareita, mutta jotka ”muutaman viikon koulutuksella” hankkivat siirtolaispapin statuksen. Esimerkkinä Jääskeläinen mainitsi erään suomenruotsalaisen kirvesmiehen, joka oli telineiltä pudottuaan päättänyt ryhtyä papiksi. Jätkäpappien lisäksi Jääskeläinen ivasi amerikkalaisia ”napapappeja”, jotka seikkailivat seurakunnan naisväen parissa. Poliittinen kritiikki jatkoi vanhaa kirkon auktoriteettiaseman ehdollistamista ja hyödynsi stereotypiaa himokkaasta papista, joka oli tuttu jo keskiajan eurooppalaisesta satiirisesta perinteestä.

Uskonnollinen viihde

Pilalehtien kaskut ovat satiirisesti virittynyt näkökulma papiston ja rahvaan kohtaamisiin. Koko uskonnollinen miljöö siirtyy tällaisessa aineistossa kirkkosaleista kestikievereihin ja talonpoikien tölleihin. Papin vieminen kaskussa sikalaan kertoo karnevalistisesta kansanhuumorista, jossa auktoriteettihahmo alennetaan nautinnollisesti eläinten tasolle ja miljöö on muu kuin saarnastuoli. Kaskuissa korostui papin syntiinlankeemukseen altis mieli sekä saarnojen puisevuus ja kaikuminen kuuroille korville. Haastaminen oli suosittu laji: pappi ja renki tai pappi ja lukkarit heittäytyvät sanailuun saarnastuolissa, majataloissa ja peltojen pientareilla. Rahvaan ja pappien satiirisessa kohtaamisessa olennaista on sosiaalisesti vähempiarvoisen sanavalmius. Jotain totaalisen antiopillista on sellaisissa kaskuissa, joissa pappi yhyttää rengin pellolla tämän levittäessä lantaa. Luokkien välistä solidarisuutta korostaa ironisesti ”Yhteistyötä”-dialogi, jossa pappi toteaa pellonhöystettä levitettävän ja renki vastaa hoitavansa kyllä toimituksen pellolle, kunhan pappi tekee tavarana (*Kurikka* 1910). Samoja pappiskaskuja ilmestyi eri pilalehdissä puolue-taustasta riippumatta. Harvoissa tapauksissa pappi vetää sanahaasteessa pidemmän korren. Esimerkiksi *Tuulispäässä* vuonna 1906 julkaistussa pilakuvassa pappi on kauppias Pekkalinia sanavalmiimpi tokaistessaan, että kauppiaan muutettua perheineen seurakuntaan papin lauma on lisääntynyt kahdella lampaalla ja yhdellä pässillä.

Raittiusasia kuului pilalehdissä papiston ja kansan kohtaamisten teemoihin. Kapakka saatettiin esittää kirkkoa tasa-arvoisempana paikkana.

Sinne pukeuduttaessa ei vaatteilla ollut niin väliä, eikä penkkijaosta pidetty kiinni. Kriittisemmässä kohtaamisissa pappi kuvataan usein riistämässä tai ripittämässä köyhää. *Kurikan* jouluvärssyssä vuodelta 1910 todetaan, että köyhä saa järsiä maan päällä kannikkaa, eikä löyhemmästä leivästä tipu maanpäällä förskottia, koska pappien mukaan se ei passaa luojalle. Sen sijaan luvataan myöhempää taivaspaikkaa ja vedotaan pappien suulla perinteiseen teodikeaan, jonka mukaan kurjuus jalostaa ja luoja rassaa kurjuudella synnit pois sieluista. Ainoastaan pappeja ja porvareita tämä puhdistus ei koske, koska heidän sielunsa ovat jo kyllin puhtaat.

Pila- ja pilkkakuvaston tapa kääntää nurin kristillinen kuvasto ja kristinoppia levittäneet tekstilajit näkyi esimerkiksi parodisissa saarnoissa, jotka kytkettiin poliittisiin asiakysymyksiin ja talouteen. Vuoden 1910 *Kurikassa* ilmestyi lähetyssaarnaajia käsittelevä pakina äkillisen hengellisen herätyksen saaneen saarnamiehen puheesta ”murjaanien” parissa. Tölväisyjä syytävä saarnaaja asettuu parodian kohteeksi julistaessaan Saharan tuolla puolen suomeksi alastomuutta vastaan, moittiessaan krockotiilien ongiskelusta pyhäpäivänä ja kerätessään kolehtia pappilan rakennusrahastoa varten. Kriittikin ytimessä on lähetystyöhön ja käännättämiseen käytetty raha.

Uusiokäyttöä ja jatkojalostusta

Painovapaus ja pilkkakuvasto -hankkeemme on osoittanut, että 1800-luvulla nousseiden lehtien politisoituva iva sekä kirkon toimia että herätysliikkeitä kohtaan perustui jo vanhempiin polemiikkeihin kirkkoluterilaisuuden ja sen reformojien välillä. Pila- ja pilkkakuvaston tyypillinen retorinen inertia eli hitaus näkyy muun muassa siinä, miten lukijakunnalle tuttua ainesta kierrätettiin suullisesta ja kirjoitetusta kansanperinteestä myös lehtien poliittis-uskonnollisessa kaskumateriaalisissa. Sen kautta puollettiin työväen lehtien sivuilla myös tuoreempia poliittisia kantoja ja kanavoitiin kansan uskonnollisia kantoja politiikan palvelukseen. Kuvasto osaltaan tuotti vuosina 1700–1900 yhteiskunnallisen kritiikin muutosta, jossa uskonnollinen polemiikki ja antiklerikaalisuus (papistovastaisuus) muuttui uskovien omasta sisäkirjallisuudesta arvostelusta myös luterilaisen kirkon ja lopulta uskonnon auktoriteettiaseman kritiikiksi.

Polemiikin ja pilan viihdearvoa voi selittää osin kielenkäytön ja populaarien juonten näkökulmasta. Jo kaskujen lyhyt muoto oli helposti lähestyttävä. Lukija sai myös lohtua ja vastalääkettä tosielämän kiperiin tilanteisiin lukukinkereillä tai katekismuksen kuulusteluissa, kun lehtilukemisissa pappi jääkin sanavalmiin kansan jalkoihin. Tosielämässä pappien kohtaamiset osuivat elämän taitekohtiin kastajaisista hautajaisiin, joten kaskumateriaalikin keskittyi tähän aihepiiriin. Populaareihin ilmaisukeinoihin oli lehtien tekijäkunnissa myös helppo ujuttaa lehden ajama asia ja sanoman kärki. Perusteluihin ja argumentaatioon ei tarvinnut uhrata aikaa.

Tutkimusaineistoina varhaiset painamattomat käsikirjoitukset ja Suomen varhainen lehdistö ovat varsin erimittainen pari. Siinä missä keskeisiä pilalehtiä on joiltakin osin luettavissa digitaalisissa lehtiarkistoissa, valtaiset käsikirjoitusaineistot ovat toistaiseksi painamattomina muistiorganisaatioiden kokoelmissa. Vertailevassa tekstintutkimuksessa pyritään selvittämään myös painettua sanaa monimuotoisempaa kirjallisuutta ja mediaa yleisöineen. Sen lisäksi että hanke nostaa esiin vähän tutkittuja aineistoja, se analysoi uskontoaiheisen polemiikin erilaisia kanavia ja tuottaa uutta tietoa poleemisen kirjoittelun merkityksestä kansallisessa ja kansainvälisessä kehityksessä.

Loppuviitteet

- 1 Käsitteistä ”polemiikki” ja ”irenia” tai ”ireniikka” (sovitteleva, kiivaita väittelyjä karttava) luterilaisessa teologiassa, ks. Laasonen 1998, 94–146. Pilkasta, kiivailusta ja räväkkytyksestä retoriikan ja julkisen sanan perinteessä, Mehtonen 2009; Kivistö 2015.
- 2 Vuosisadan vaihteessa pilalehtien kantavina teemoina olivat kielikysymys, Venäjän politiikka, autonomia ja sortotoimet. Kun työväestö ryhtyi aatetta agitoidakseen luomaan omaa pilalehdistöä, nousi työväen ja porvariston konflikti pääaiheeksi erityisesti suurlakon (1905) jälkeen. Pilalehtien esikuvina toimivat ulkomaiset, etenkin saksalaiset ja ruotsalaiset, lehdet.
- 3 Muiden tutkijaverkostojen kiintoisista teemoista, ks. *ProFini 2017*: Sinnemäki, Kaius ym., ”Reformaatton jäljet tämän päivän yhteiskunnassa”, *Tieteessä tapahtuu* 4/2016.
- 4 Freedom, Press and Literature 17.1.2017 (ks. arkisto www2.uta.fi/ajankohtaista/tapahtumat). Ks. myös dos. Cecilia Rosengrenin tilaisuudessa esittelemä avoin juhluvuoden julkaisu *Fritt Ord* 250 år: www.riksdagen.se/sv/SysSiteAssets/15.-bestall-och-laddad/informationsmaterial/Fritt-Ord-250-ar/
- 5 Mehtonen 2017; 2016. Käsikirjoitusjulkaisujen laa-

- jasta kirjosta Ruotsin vallan aikana: Carlsson 1967. Käsien kirjoitettuja lehtiä kiersi vielä pitkään painettujen lehtien yleistymisen jälkeen (Mäkinen 1997, 126, 134).
- 6 Pilalehdistä, ks. Uino 1991; Mylläri 1983; Ylönen 2001; Kauranen & Rantanen 2009; Kivistö 2015. Satiirista, ks. Kivistö 2007, Kivistö & Riikonen 2012.
 - 7 Tommila 1988, 56; vrt. myös Kaisa Häkkinen, ”Suomi etsii paikkaansa mediassa – Lizeliuksesta von Beckeriin”, teoksessa Tuusvuori 2007, 14–21.
 - 8 Pienlehdet olivat yksi polemiikkiin väylä. Samoina vuosina Lizeliuksen lehden kanssa ilmestyi *Stockholms dageligt godt* (1775–76), josta tuli reformiliikkeiden äänitorvi ennen kuin sensuuri lakkautti lehden (Lundstedt 1895, 88–89). Jo ilmestyyssään lehti raportoi taajaan sensuurin uhasta sekä sananvapaudesta ja uskonnollisesta suvaitsevaisuudesta. Kuumia aiheita olivat esimerkiksi raportit Suomen puolen kansanhimisten noususta laajan uskonnollisen liikehännän keskushahmoiksi. (Ilmiö näkyy myös Suomen alueelta säilyneissä suomen- ja ruotsinkielisissä käsikirjoitusjulkaisuissa.) Lehden anonyymi toimittaja oli tiettävästi Friedrich Kahl, saksalaissyntyinen herrnhutilainen kauppias, joka toimi myös Suomessa ja sittemmin kirjanpitäjänä Vaasassa. Kaksikielinen Pohjanmaa oli tärkeä alue käännös- ja käsikirjoitustoiminnan historiassa, myös käsityöläisten ja alemman porvariston osalta. *Stockholms dageligt godt* sai luonnollisesti aikaan nopeita vastakirjoituksia samojen vuosien korkeakirkollisissa lehdissä.
 - 9 Opettaja Aaku Mäen toimittaman kristillishenkisen lehden avustajiin kuului myös ”joukko työväkeä, naisia ja miehiä, osaksi käsityöläisiä, osaksi tehtaalaisia”. Levikiksi numerossa 44 (2.11.1899) ilmoitettiin 2 972 kappaletta. Lehti muodostui rauhanaatteen kannattajaksi – piirre, joka yhdisti jo monia 1700-luvun ylijalaisia uskonnollisia reformiliikkeitä.
 - 10 Uino 1991; Mylläri 1983; Ylönen 2001; Kivistö 2012, 2015.
 - 11 Olemme perehtyneet erityisesti suutarien aktivismin: Sari Kivistö ja Päivi Mehtonen, ”Shoemakers as Dissident Reformers in Lutheran Germany and Sweden (Finland). Polemics from Both Sides” (tulossa).

Kirjallisuutta

- Carlsson, Ingemar 1967. *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur. En bibliografi*. Göteborg: Acta Bibliothecae Universitatis Gothoburgensis IX.
- Crewe, Jonathan 2004. ”Can Polemic be Ethical? A Response to Michel Foucault”. Teoksessa Jane Gallop (toim.), *Polemic. Critical or Uncritical*. New York, London: Routledge, 135–152.
- Kauranen, Ralf ja Pekka Rantanen 2009. ”Pilalehtien kansa”. Teoksessa A. Anttila, R. Kauranen ym. (toim.), *Kuriton kansa. Poliittinen mielikuvitus vuoden 1905 suurlakon ajan Suomessa*. Tampere: Vastapaino, 221–254.
- Kirby, Torrance 2010. ”Emerging Publics of Religious Reform in the 1530s. The Affair of the Placards and the Publication of Antoine Marcourt’s *Libre des marchans*”. Teoksessa B. Wilson ja P. Yachnin (toim.), 37–52.
- Kivistö, Sari (toim.) 2007, 2. p. 2010. *Satiiri: johdatus lajin historiaan ja teoriaan*. Helsinki: Gaudeamus.
- Kivistö, Sari 2015. Uskonnollisen pilkan ja ivan poetiikkaa 1900-luvun alun suomalaisissa pilalehdissä. Teoksessa Seppo Knuuttila, Pekka Hakamies ja Elina Lampela (toim.), *Huumorin skaalat. Esitys, tyyli, tarkoitus*. Kalevalaseuran vuosikirja 94. Helsinki: SKS, 285–308.

- Kivistö, Sari ja H. K. Riikonen 2012. *Satiiri Suomessa*. Helsinki: SKS.
- Knuuttila, Seppo 1992. *Kansanhuumorin mieli. Kaskut maailmankuvan aineksena*. Helsinki: SKS.
- Laasonen, Pentti 1998. *Luterilaisuus Rooman ja Geneven välissä. Luterilaisuuden identiteettitaistelu 1577 – noin 1590*. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Lundstedt, Bernhard 1895. *Sveriges periodiska litteratur. Bibliografi, osa I: 1645–1812*. Stockholm: Iduns Tryckeri Aktiebolag. (Projekt Runeberg <http://runeberg.org>, haettu 30.6.2017)
- Mehtonen, P. M. 2009. *The Rhetoric Against Rhetoric. The Avantgarde Manifesto*. Teoksessa Laurent Pernot (toim.), *New Chapters in the History of Rhetoric*. Leiden: Brill, 311–322.
- Mehtonen, P. M. 2016. ”Censuren och språkets gränser på 1700-talet. Böhme och de österbottniska mystikernas ordlista”. *Historiska och litteraturhistoriska Studier* 91, 161–189.
- Mehtonen, Päivi 2017. ”Syrjitty naisviisaus ja toisinajatteleva käsityöläinen. Böhmeläinen Sofia-kirjallisuus 1780–1830”. *Historiallinen Aikakauskirja* 2, 138–149.
- Mylläri, Juhani 1983. *Poliittinen karikatyyri suomalaisissa pilalehdissä 1868–1917. Taidehistoriallinen ja -teoreettinen tutkimus poliittisen karikatyyrin olemuksesta ja viestintäkeinoista*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Mäkinen, Ilkka 1997. ”Nödvändighet af LainaKirjasto”: *Modernin lukuhalun tulo Suomeen ja lukemisen instituutit*. Helsinki: SKS.
- Niemelä, Kati 2013. ”Sanomalehdet uskonnollisen muutoksen edelläkävijöinä: Uskonto pohjoismaisessa lehdistössä 1988–2008”. *Media & viestintä* 36:2, 53–67.
- Saarnivaara, Uuras 1947. *Amerikan lestadiolaisuuden eli apostolis-luterilaisuuden historia*. Michigan.
- Scott, James C. 1990. *Domination and the Arts of Resistance. Hidden transcripts*. New Haven: Yale UP.
- Stark, Laura 2014. ”The Rise of Finnish-Language Popular Literacy Viewed through Correspondence to Newspapers 1856–1870”. Teoksessa Ann-Catrine Edlund, Lars-Erik Edlund ja Susanne Haugen (toim.), *Vernacular Literacies. Past, Present and Future*. Northern Studies Monographs 3. Umeå: Umeå University & Royal Skyttean Society, 261–277.
- Tommila, Päiviö 1988. Ensimmäinen suomenkielinen sanomalehti. Teoksessa Päiviö Tommila, Lars-Folke Landgrén ym. (toim.), *Suomen lehdistön historia 1*. Kuopio: Kustannuskiila Oy, 54–58.
- Torniainen, Leena 1997. *Valtiopäiväpapisto suomalaisissa pilalehtikarikatyyreissä vuosina 1870–1905*. Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian pro gradu, Helsingin yliopisto.
- Tuusvuori, Jarkko S. 2007. *Kulttuurilehti 1771–2007*. Helsinki: SKS.
- Uino, Ari 1991. Pilalehtien monenkirjava sukupuu. Teoksessa Päiviö Tommila (toim.), *Suomen lehdistön historia 8*. Kuopio: Kustannuskiila Oy, 293–364.
- Vege sack, Thomas von 1995. *Smak för frihet. Opinionsbildningen i Sverige 1755–1830*. Stockholm: Natur och kultur.
- Väyrynen, Tapio 1995. *Pappiskuva paperi virkatoimia ja persoonaa koskevassa kansanomaisessa kaskuaineistossa Suomessa*. Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian pro gradu, Helsingin yliopisto.
- Wilson, Bronwen ja Paul Yachnin 2010. *Introduction*. Teoksessa B. Wilson ja P. Yachnin (toim.), *Making Publics in Early Modern Europe*. New York, London: Routledge, 1–21.
- Ylönen, Marja 2001. *Pilahistoria. Suomi poliittisissa pilapiirroksissa 1800-luvulta 2000-luvulle*. Helsinki: SKS.
- Öhrberg, Ann 2011. ”A Threat to Civic Coexistence”. *Forbidden Religious Literature and Censorship in Eighteenth-Century Sweden*. Teoksessa Charlotte Appel ja Morten Fink-Jensen (toim.), *Religious Reading in the Lutheran North. Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture*. Newcastle Upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 112–132.

Sari Kivistö on yleisen kirjallisuustieteen professori Tampereen yliopistossa. Päivi Mehtonen on dosentti ja riippumaton kirjallisuudentutkija. ”Painovapaus ja pilkkavasto” -hanketta 2016–17 rahoittaa Helsingin Sanomain Säätiö.